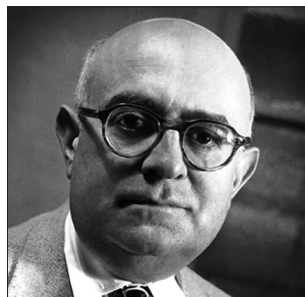


DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-4>
 УДК 130.2+37.031.1

Теодор Адорно

Виховання після Аушвіца¹²

(переклад, анотація і примітки Віталія Брижніка)³



Анотація

Український переклад роботи німецького філософа-неомарксиста Теодора Адорно «Виховання після Аушвіца» присвячений 75-тій річниці визволення в'язнів нацистського концентраційного табору Аушвіц. У цій роботі, яку Теодор Адорно зачитав як доповідь на Гесенському радіо 18-го квітня 1966 року, була продовжена попередня тема особливого значення – плекання в посттоталітарному суспільстві нової, антиідеологічної освіти як засобу гуманістичного виховного впливу на нього. Теодор Адорно запропонував своїм слухачам убачати як гуманістичну потребу для посттоталітарного суспільства поширення в його культурному просторі через освіту особистого розуміння кожною людиною власної провини за трагедію Аушвіца. На переконання філософа, у такий спосіб уможливується відновлення цивілізованості співбуття людини та суспільства, а також це унеможливить повторення жакхить концентраційного табору Аушвіц. Іншим чинником, що має не допустити повернення злочинів Аушвіца, Теодор Адорно назвав наявність знання про генезу авторитарного характеру, який є соціально-психологічною причиною страждань безневинних людей. Розглянувши соціокультурні та антропологічні чинники виникнення авторитарного характеру, Адорно визначив безсумнівну психологічну залежність носіїв маніпулятивного характеру від

¹Theodor W. Adorno: *Erziehung nach Auschwitz // Erziehung zur Mundigkeit. Vortrage und Gesprache mit Hellmuth Becker 1959 - 1969*. Herausgegeben von Gerd Kadelbach. - Fr. am M., 1970. - S. 92-109.

² Назва статті Адорно може мати подвійний переклад: буквально як «Виховання після Аушвіца», але також і як «Виховання Аушвіцем» (за аналогією «Schulische Erziehung und Bildung nach Maria Montessori» – «шкільне виховання і освіта за Марією Монтесорі», тобто виховання згідно досвіду і принципів Монтесорі). Вочевидь, виходячи з тексту доповіді, Адорно міг не меншою мірою аніж перший, банальний, мати на увазі другий, нестерпний і неполіткоректний на перший погляд сенс – з метою вразити слухача, змусити його жакхнутися і задуматися над тим, що табує його свідомість. «Виховання Аушвіцем» – це, передусім, визнання того, що причини Аушвіца і досі не викорінені у сучасному суспільстві, і не лише у Німеччині. Починатися таке виховання має з визнання факту Аушвіца і обов'язковості його аналізу, розуміння його причин – і то не лише істориками, політиками і науковцями, але кожним відповідальним громадянином сучасної демократичної держави (Михайло Бойченко).

³ © Переклад із німецької мови **Віталія Брижніка**, наукова редакція **Михайла Бойченка**.

авторитарної влади. Витоки останньої німецький філософ знаходить в наявному стані європейської культури як такої, що втратила духовну енергію, потрібну для власних перетворень. Відповідно до своїх основних філософсько-освітніх переконань, Адорно постулював нову освіту як антиідеологічне просвітництво, як знання, яке виховує насамперед політично обізнаного молодого громадянина, як дієвий засіб, що перешкоджає поверненню авторитарної влади, а отже й повторенню Аушвіца.

Ключові слова: провина, виховання, освіта, Аушвіц, авторитарний характер, культура, суспільство, свобода.

Вимога, аби Аушвіц більше ніколи не повторився, є найбільш важливою у вихованні. Вона так значно випереджає будь-які інші вимоги, що її обґрунтування я не вважаю ані обов'язковим, ані належним. Не розумію, чому досі так мало нею переймалися. Було би чимось обурливим обґрунтовувати її, з огляду на те обурливе, що вже сталося. Але те, що цю вимогу, і те, що вона ставить під питання, так мало усвідомлюють, указує на те, що люди не прониклися страхітливим і це є симптом можливості повторення, поєднаним із їхнім свідомим і несвідомим станом. Будь-яка дискусія щодо виховних ідеалів є дрібною і нікчемною в порівнянні з тою, у якій ідеться про неповторення Аушвіца. Це було варварством, проти чого виступає все виховання. Дехто каже про загрозу повернення варварства. Але ж загрожує не повернення, а те, що Аушвіц і був тим поверненням; варварство триває доти, доки умови, які викликають те повернення, не змінюються за своєю суттю. Це і є суцільним жахом. Суспільний тиск тисне й далі, попри всю невидимість сьогоденного лиха. Він спрямовує людей до невимовного, кульмінацією чого є Аушвіц у всесвітньо-історичному масштабі. Серед прозрінь Фрейда, які за суттю сягають також і царини культури й соціології, мені видається найглибшим те, що цивілізація невинно зміцнюється саме завдяки тому, що водночас породжує те, що протистоїть цивілізації (*das Antizivilisatorische*). Його твори «Невдоволення культурою» та «Масова психологія і аналіз людського Я» заслужили на загальне поширення саме через стосунок до Аушвіца. Якщо варварство ґрунтується на самому принципі цивілізації, тоді є щось відчайдушне в тому, що повстає проти цього.

Міркування про те, як запобігти можливе повернення Аушвіца, будуть затьмарені тим, що тоді доведеться усвідомити цей розпач, якщо не хочуть потрапити під владу ідеалістичної фрази. Тим не менш, на це необхідно наважитися, з огляду також і на те, що основна структура суспільства та всі, хто належав до цього суспільства, – усе те, що до цього призвело, – на сьогодні не змінилися, у порівнянні з тим, якими вони були двадцять п'ять років тому. Мільйони безневинних людей –

називати точні цифри чи торгуватися щодо них, уже є таким, що при-
нижує людську гідність, – були планомірно замордовані. Жоден з тих,
хто нині живе не відкине це як поверхневий феномен, як відхилення від
історичного руху, як те, на що можна не зважати в порівнянні з великою
тенденцією проступу, просвітництвом, позірно збільшеною гуманністю.
Те, що сталося – самé є вираженням надзвичайно потужної суспільної
тенденції. Хотів би тут указати на один факт, дуже характерний для Ні-
меччини, однак як видається, навряд чи відомий, хоча бестселер «Сорок
днів Муса-Дага» Верфеля* запозичив свій матеріал із тих подій. Під час
Першої світової війни турки, так званий младотюркський рух під орудою
Енвер-паші й Талаат-паші, замордували понад мільйон вірмен. Найви-
ще військове командування, а також й урядові установи Німеччини во-
чевидь усвідомлювали той злочин, але тримали це у строгій таємниці.
Нищення цілого народу коренилося у воскресінні войовничого націо-
налізму, що відбувалося в багатьох країнах наприкінці дев'ятнадцятого
сторіччя.

Також не можна заперечити, що винаходження атомної бомби, яка
буквально одним ударом може знищити сотні тисяч людей, належить до
того ж самого історичного зв'язку, що і знищення цілого народу. Стрімке
зростання населення сьогодні охоче називають «демографічним вибу-
хом»: схоже на те, що історична фатальність у відповідь на цей «вибух»
готує також і зустрічний вибух – убивство всього населення планети. Це
лише вказує на те, наскільки сили, яким треба протидіяти, відповідають
руху світової історії.

Якщо можливість змінити об'єктивні, а саме суспільні й політичні
передумови таких наслідків сьогодні надзвичайно обмежена, тоді до-
водиться покладатися на суб'єктивні намагання протидіяти такому по-
вторенню. Тому я істотно вивчаю також психологію людей, які так чи-
нять. Я не вірю, що надто допоможе звернення до вічних цінностей, саме
щодо яких ті, хто був схильний до таких злочинів, будуть лише знизува-
ти плечима; також не вірю, що могло би дати багато користи просвітни-
цтво, яке повідомляло би про позитивні якості гнаних меншин. Коріння
потрібно шукати в гонителях, а не у гнаних, яких можуть убити, вико-
ристовуючи найнікчемніші приводи. Потрібно те, що я стосовно цього
аспекту колись назвав поворотом до суб'єкта. Слід визначити механі-
ми, які роблять людей здатними до таких учинків, слід їм самим указати
на ці механізми і намагатися запобігти їхньому поверненню до такого
стану завдяки загальному усвідомленню цих механізмів. Завинили не
замордовані, навіть у софістичному й карикатурному сенсі, у якому дех-
то сьогодні хотів би це сконструювати. Завинили лише ті, хто бездумно
спрямовував на них свою ненависть і напади люти. Проти такої бездум-
ності слід працювати, завдяки чому відвертати людей від того, аби вони

діяли щодо інших без рефлексії щодо самих себе. Виховання взагалі могло би мати сенс лише як дуже критична саморефлексія. Але якщо характери загалом, також і тих, хто в пізнішому житті коїв злочини, за теорією глибинної психології формуються ще в ранньому дитинстві, то виховання має, прагнучи запобігти повторення Аушвіца, сконцентруватися на ранньому дитинстві. Я вже звернув вашу увагу на Фройдову тезу про невдоволення культурою. Але ця теза є ширшою, ніж він її розумів; насамперед тому, що цивілізаційний тиск, який він спостерігав, із того часу збільшився до нестерпного. Через це тенденції до вибуху, які він узяв до уваги, припускали також і насилля, котре він навряд чи міг передбачити. Однак, невдоволення культурою все ж має – що Фройд недооцінив, навіть якщо конкретно він це і не досліджував – свій соціальний бік. Можна вести мову про клаустрофобію, яку відчуває людство в керованому світі, про відчуття замкнення в надмірно усупільненому, мережево щільно переплетеному з'єднанні. Чим щільніша мережа, тим сильніше хочуть вийти назовні, у той же час як її щільність достоту є тим, що уможливорює вихід. Це посилює лютю проти цивілізації. Повстання проти неї матиме насильницький та ірраціональний характер.

За схемою, що потверджувала себе в історії всіх гонінь, лютю спрямовують на слабких, передовсім на тих, кого сприймали як суспільно слабких і, водночас, – справедливо чи ні – як щасливих. Тримаючися соціологічної точки зору, ризикну додати, що наше суспільство, збільшуючи рівень своєї інтеграції, водночас виношувало тенденції свого розпаду. Приховані під поверхнею впорядкованого, цивілізованого життя, тенденції розпаду є надзвичайно розвиненими. Тиск панівного загалу на все особливе, на окремих людей та окремі інституції, має тенденцію нищити це особливе й окреме, а також силу їхнього опору. Разом зі своєю ідентичністю та силою свого опору люди втрачають також і якості, за допомогою яких вони спроможні протидіяти тому, що в майбутньому їх знову підштовхне до злочину. Мабуть, навряд чи вони здатні чинити опір, отримавши наказ від істеблшменту, як чинять знову, коли це відбувається в ім'я будь-яких ідеалів, у які вірять наполовину або й зовсім не вірять.

Говорячи про виховання після Аушвіца/Аушвіцем, я маю на увазі дві царини. По-перше, це – виховання в дитинстві, особливо в ранньому; наступне – загальне просвітництво, яке створює духовний, культурний і суспільний клімат, що не дозволяє повторення Аушвіца, себто такий клімат, у якому мотиви, які спричинили той жах, бодай деякою мірою будуть усвідомлені. Зрозуміло, я не зважуся спрощено накидати ескіз плану такого виховання. Але, принаймні, хотів би вказати на деякі чутливі точки. Часто відповідальність за націонал-соціалізм, а також за Аушвіц, покладають – приміром, в Америці – на німецький дух як орієнтований

на авторитет (autoritätsgläubigen). Я вважаю це пояснення надто поверховим, хоча в нас, як і в багатьох інших європейських країнах, авторитарні моделі поведінки і сліпий авторитет терплять набагато довше, ніж про це хотіли би говорити в умовах формальної демократії. Радше слід припустити, що фашизм і страхіття, котрі він підготував, були пов'язані з тим, що старі, встановлені авторитети кайзерівської імперії було повалено і зруйновано, але люди психологічно ще не були готові визначати самих себе. Вони показали, що не доросли до свободи, яка впала їм просто в руки. Через це структури влади тоді набули того деструктивного і – якщо мені буде дозволено сказати – хибного виміру, якого вони раніше не мали або, принаймні, не виявляли. Якщо подумати про те, як прибуття якихось можновладців, які політично не виконують більше жодної реальної функції, керує екстатичними сплесками всього населення, тоді цілком обґрунтованою є підозра, що сьогодні авторитарний потенціал набагато сильніший за давній, ніж мали би думати. Але я хотів би зробити особливий наголос на тому, що повернення або неповернення фашизму вирішально є не психологічним, а суспільним питанням. Я так багато говорю, тримаючися психологічної позиції, лише тому, що інші, суттєвіші моменти є значно більше віддаленими від самої волі виховання, якщо не взагалі втручання окремої людини.

Часто доброзичливі люди, які не хотіли, аби минуле повернулося, згадують поняття зобов'язання (Bindung). Утрата людьми зобов'язання відповідає за те, що тоді відбулося. Фактично, це пов'язано із втратою авторитету, однією з умов садистсько-авторитарного жаху. Для здорового глузду людини є самозрозумілим звертатись до зобов'язань, які зупиняють поширення садистського, деструктивного, руйнівного завдяки переконливому «тобі не слід так чинити». Тим не менш, я вважаю ілюзією те, що посилення на зобов'язання, або навіть вимога «люди повинні знову залучитися до зобов'язань, аби це мало кращий вигляд у світі та серед людей», є справді добродесним. Дуже швидко стане відчутною фальш зобов'язань, яких вимагають для того, аби вони бодай щось спричиняли – нібито це теж благо – без того, щоби люди їх посправжньому субстанційно переживали. Вражає, як миттєво реагують самі ці найобмеженіші та найнаївніші люди, коли краща за них людина виявляє слабкості. Так звані зобов'язання тоді легко або засвідчують ставлення – їх застосовують, аби показати себе цілком добропорядним громадянином – або вони продукують злісну неприязнь, тобто повну психологічну протилежність того, що вони мали би забезпечувати. Вони означають гетерономію, тобто самопідпорядкування індивіда вимогам, нормам, за які він не є відповіді власним розумом. Те, що психологія називає над-Я, сумлінням, в ім'я зобов'язання заміщають зовнішніми, такими, що не зобов'язують, розхожими авторитетами, як це досить чіт-

ко можна було спостерігати в Німеччині після розпаду Третього Райху. Достоту готовність триматися разом із владою (Macht) й показово підкорятися сильнішому як норма, – є манера міркувань (Sinnesart) мучителя, яка не повинна повернутися. Саме тому рекомендація триматись зобов'язань є такою фатальною. Люди, які приймають її більш-менш добровільно, потрапляють до різновиду перманентного надзвичайного стану, де панують накази (Art von permanenten Befehlsnotstand). Однією-єдиною істиною силою (Kraft) проти принципу Аушвіца була би особиста автономія, якщо я можу тут застосувати Кантовий вираз; сила до рефлексії, до самовизначення, до не-співробітництва.

Мене колись дуже налякав такий випадок: під час мандрівки Боденським озером я прочитав у баденській газеті повідомлення про Сартрову п'єсу «Мерці без поховання»**, у якій ішлося про дуже страшні речі. Для критика ця п'єса була, вочевидь, незручною. Але він пояснив цей дискомфорт не жахом речей, які є жахом нашого світу, а представив це у порівнянні зі ставленням Сартра, який цим переймався і який все ж – я би все ж сказав – мав на увазі дещо більш високе: що ми не можемо визнавати безглуздя жаху. Скажу коротко: за допомогою шляхетного екзистенційного базікання критик хотів уникнути конфронтації з жахом. Небезпека повторення жаху є зовсім не останньою, адже його не можуть прийняти як він є сам по собі (an sich), і той, хто також лише говорить про жах, відсуває його від себе, адже оскільки він не міг ухилитися від його вчинення, нібито є винним, але не злочинцем.

Стосовно проблеми авторитета і варварства мене бентежить один майже зовсім непомічений аспект. Його зауважив Ойген Когон у своїй книжці «Держава СС»***, яка містить центральне бачення всього комплексу, який аж ніяк не враховують наука та педагогіка так, як він заслуговує на охоплення. Когон каже, що в концентраційному таборі, куди він потрапив на роки, мучителями здебільшого були молодші селянські сини. Культурна диференціація міста і села, яка триває й надалі, є однією з умов повторення жахить, хоча, звісно, теж не єдиною та найважливішою. Мені чужа будь-яка зарозумілість стосовно сільського населення. Знаю, що жодна людина не здатна на таке, чи то вона походить із міста, чи виросла в селі. Лише зазначу, що, ймовірно, деварваризація сільських терен відбувається не так удало, як у будь-якому іншому місці. Також телебачення та інші засоби масової інформації, не надто змінилися у їхній не повній відповідності щодо стану села й культури. Мені видається більш правильним говорити про це й протидіяти цьому, ніж сентиментально вихвалити якісь особливі якості сільського життя, котрим загрожує бути втраченими. Я захожу так далеко, що вбачаю деварваризацію села однією з найважливіших цілей виховання. Напевно, ця мета передбачає вивчення свідомого та несвідомого того населення. І перш

за все доведеться мати справу із впливом сучасних засобів масової інформації на стан свідомості, який далеко не досягнув буржуазного культурного лібералізму дев'ятнадцятого сторіччя.

Аби змінити цей стан, нормальної системи початкової школи, яка часто є дуже проблематичною у сільській місцевості, може виявитися недостатньо. Я обміркував низку можливостей. Було б доречним – я імпровізую – планувати телевізійні програми з врахуванням чутливих точок того специфічного стану свідомості. Можу собі уявити щось на кшталт сформованих добровольцями мобільних виховних груп і загонів, які їдуть на село й намагаються за допомогою дискусій, курсів та додаткового викладання заповнювати небезпечні прогалини. Звісно, не сперечатимуся, що навряд чи таких людей спочатку зустрінуть там із великою симпатією. Але пізніше навколо них усе ж таки сформується невелике коло, яке сподобається, і з нього, мабуть, можна буде вести мовлення.

Однак, жодного непорозуміння не має виникати щодо того, що архаїчна схильність до насилля наявна також в центрах міської культури, і достоту у великих. Тенденції до регресу – маю на увазі людей із витисненими садистськими потягами – сьогодні можна спостерігати всюди як загальну суспільну тенденцію. Окрім того хотів би тут нагадати про викривлене й патогенне ставлення до тіла, що Горкгаймер**** і я представили в «Діалектиці Просвітництва». Усюди, де свідомість понівечена, це спричиняє неволю, проєктуючи образ більш схильної до насилля дії на тіло і сферу тілесного. Досить лише серед певного типу неосвічених людей бодай раз зауважити, як їхня мова – насамперед, якщо дещо викривають, чи піддають критиці, – стає загрозливою, як ніби мовні жести самі є ледь контрольованим фізичним насильством. Можливо, було б потрібно вивчити також і роль спорту, що навряд чи достатньо дослідила критична соціальна психологія. Поняття спорту має два значення: з одного боку, спорт може діяти проти варварства і садизму завдяки fair play (англ. – *чесній гри*, В.Б.), лицарству, повазі до слабших. З іншого ж боку, у деяких своїх різновидах та способах дії він сприяє агресивності, жорстокості й садизму, зокрема в особах, які щодо себе не докладають зусиль і дисципліни, властивих спорту, а тільки його спостерігають; у тих особах, які прагнуть горлати на спортивному полі. Таку двозначність варто було б систематично проаналізувати. Позаяк виховання впливає на зауважене, результати такого аналізу можна було би застосувати щодо спортивного життя.

Усе це більш-менш пов'язано із старою, з'єднаною авторитетом структурою, з способами поведінки, властивими – я мало не сказав – доброму, старому авторитарному характеру. Але те, що приніс Аушвіц – типи, характерні світу Аушвіца, є, мабуть, чимось новим. Вони вказують, з одно-

го боку, на сліпу ідентифікацію з колективом. З іншого боку, вони прилаштовані для маніпулювання масами, колективами, так, як це робили Гімлер, Гес, Айхман****. Думаю, що найважливішим стосовно небезпеки повторення Аушвіца – це працювати проти сліпого верховенства всіх колективів, посилення опору проти нього за допомогою того, що висвітлює проблему колективізації. Це не є таким абстрактним, як звучить, враховуючи пристрасть саме молодших залучатися свідомістю до будь-чого, як це чинять прогресивніші люди. Це може бути пов'язаним зі стражданнями, які колективи спочатку завдають усім індивідам, які до них потрапляють. Досить згадати лише про свої власні перші досвіди у школі. Варто виступати проти того різновиду folk-ways (англ. – народних манер), народних звичаїв, ритуалів ініціації будь-якої форми, які завдають фізичний біль – часто найнестерпніший – людині для того, аби вона почала відчувати себе приналежною, однією з колективу. Зло таких обрядів, як «похмурі ночі» та «вигнання у вівсяне поле»*****, як і схожих улюблених місцевих (bodenständige) звичаїв, які теж можна зауважити, безпосередньо є попередньою формою націонал-соціалістичного насилля. Невипадково, що нацисти прославляли і плекали такі стархіття, називаючи їх «народними звичаями». Наука мала б тут найактуальніше завдання. Вона могла б тенденцію фольклористики, яку завзято використовували нацисти, енергійно змінити, аби керувати брутальними і, водночас, примарними переживаннями цих народних радощів.

У цій усій сфері присутній один вигаданий ідеал, який у традиційному вихованні окрім того виконує свою значну роль, а саме – жорстокість. Тут було б можна, доволі ганебно, посилатися на одне висловлювання Ніцше, який насправді мав на увазі дещо інше. Пригадую, як той жакликий Бюгер***** під час судових слухань про злочини Аушвіцу зненацька спалахнув гнівом і виголосив хвалебну промову на честь вихованню дисципліни за допомогою жорстокости. Остання була йому потрібна задля створення того типу людини, який видавався йому правильним. Цей образ виховання – виховання через жорстокість, у яке багато хто може повірити, над тим не замислюючись, – є спотвореним уздовж і вперек. Уявлення про те, що мужність полягає найбільше у здатності терпіти, уже давно стало показовою ознакою мазохізму, котрий – як довела психологія – надто легко межує із садизмом. Розхвалена «жорстокість-буття» (Hart-Sein) як обов'язкова мета такого виховання, означає байдужість до болю в чистому вигляді. Тут уже ніколи не буде чіткого розмежування між власним болем і болем іншого. Той, хто жорстокий із собою, уже отримав собі право бути таким же щодо інших, він мстить за біль, ознаки якого він не може показувати, і змушений їх витісняти.

Цей механізм так само робить свідомим, як і вимагає виховання, котре, як і раніше, також не сплачує премії за біль і здатність її витримувати.

ти. Іншими словами, виховання мусить серйозно поставитися до думки, яка жодним чином не чужа філософії: страх не слід витіснити. Якщо страх не витісняють, якщо реально дозволяють мати так багато страху, як ця реальність на нього заслуговує, тоді лише, можливо, завдяки певному руйнівному ефекту зникне несвідомий і витіснений страх.

Люди, які сліпо підпорядковують себе колективам, самі перетворюються на дещо на кшталт матеріалу, втрачаючи себе для самовизначення. Цьому відповідає готовність ставитись до інших як до аморфної маси. Тих, хто так поведуться, я назвав у дослідженні «Авторитарна особистість»***** носіями маніпулятивного характеру, і це сталося ще тоді, коли щоденник Геса чи записи Айхмана ще не були оприлюднені. Мої описи маніпулятивного характеру датовані останніми роками Другої світової війни. Іноді соціальна психологія та соціологія спроможні конституювати поняття, котрі емпірично справджуються цілком лише згодом. Маніпулятивний характер (будь-хто зможе контролювати це ще біля джерел, на прикладі поведінки тих нацистських фюрерів) показує себе через організаційну лють, цілковиту нездатність набувати безпосередній людський досвід, певний різновид нечуливості, переоцінений реалізм. Він хоче за будь-яку ціну проводити передбачувану, дарма що оманливу реальну політику (Realpolitik). Він жодної секунди не мислить, або не бажає світу іншого, у порівнянні з тим що є, одержимий волею of doing things (англ. – *чинити справи*, В.Б.), робити речі, ставлячись байдуже до змісту такої дії. Він перетворює діяльність, активність, так звану *efficiency* (англ. – *ефективність*, В.Б.) на такий собі культ, який настирливо лунає в рекламі активної людини. У той же час цей тип – якщо мої спостереження не вводять мене в обману й дозволяють узагальнити деякі соціологічні дослідження – поширений більше, ніж можна було би подумати. Те, що було розглянуто на прикладі лише кількох нацистських монстрів, сьогодні можна констатувати стосовно дуже великої кількості людей, а саме: неповнолітніх злочинців, бандитських ватажків та інших, схожих на них, про яких щодня читаємо в газетах. Якби мені довелося сформулювати цей тип маніпулятивного характеру – що, можливо, робити не варто, але це сприяло б взаєморозумінню, – я назвав би його типом уречевленої свідомості. Спочатку люди, як вони є, у певний спосіб самі прирівнюють себе до речей. А потім, якщо ще зможуть, вони прирівнюють до речей інших людей. Вираз «обробити» (*fertigmachen*), популярний як серед неповнолітніх головорізів, так і у світі нацистів, виражає це дуже точно. Цей вираз «обробити» дефініює людей через подвійний сенс підготовлених речей. Відповідно до переконань Макса Горкгаймера, тортури є зрежисованою і, певною мірою, прискореною адаптацією людини до колективу. Дещо з того наявне в душі часу – те, що має найменший стосунок до духу. Цитую точно слова Поля Валері, які

він сказав перед останньою війною: *нелюдське має велике майбутнє*. Це дуже важко побороти, адже ті маніпулятивні люди, які, власне, нездатні до досвіду, саме з цієї причини демонструють риси нездатності до спілкування, що поєднує їх із певними божевільними (*Geisteskranken*) або з носіями психотичних характерів – із шизоїдами. Серед спроб протидіяти повторенню Аушвіца мені видається основним спочатку пояснити те, як виникає маніпулятивний характер, аби найкращим чином запобігти його виникненню, що уможливиться через зміну умов останнього. Хотів би виступити з конкретною пропозицією: винних за злочини Аушвіца варто вивчати за допомогою всіх метод, доступних науці, застосовуючи, зокрема, й багаторічний досвід психоаналізу, аби, якщо можливо, виявити причину такого перетворення людини. Коли назване зможе як-небудь покращити ситуацію, якщо ті люди самі опиратимуться структурі свого власного характеру, це дещо допоможе тому, аби жах Аушвіца так ніколи й не повернувся. Це станеться лише тоді, якщо вони самі захочуть узяти участь у дослідженні своєї генези. Утім, буде важко спонукати їх до спілкування; ні за яку ціну не можна застосовувати щось із їхніх власних метод, застосовувати для того, аби дізнатися, як вони такими стали. А поки що вони почуваються – лише в межах свого колективу, у відчутті того, що всі вони є старими нацистами – так безпечно, що заледве хтось із них виявлятиме почуття провини. Але, можливо, в них існують, чи, принаймні, у деяких із них, психологічні точки дотику, завдяки яким це могло би змінитись, приміром, їхній нарцисизм, простіше кажучи – їхнє марносластво. Вони мали би вигляд поважних людей, якби говорили про себе без стриманості, так, як Айхман, який явно наговорив цілі бібліотеки томів. Зрештою, можна припустити, що навіть у цих особах, якщо зануритись досить глибоко, є залишки старої інстанції сумління, котра сьогодні часто перебуває у стані розпаду. Але як тільки дізнаються про внутрішні й зовнішні умови, що зробили їх такими – якщо я можу гіпотетично припустити те, що зможуть вивести фактично – можливо тоді це зумовить практичні наслідки, аби таке не повторилося. Чи допоможе деякою мірою ця спроба, чи – ні, – виявиться лише у випадку її реалізації; я не хотів би її переоцінити. Слід пам'ятати, що одні й ті ж умови не надають автоматично пояснення людей. В однакових умовах хтось стає чимось одним, а дехто – цілком іншим. Тим не менш, ці зусилля були б того варті. Уже в постановці питання про причину того, як таке сталося з людьми, теж може бути просвітницький потенціал. Адже це стосується згубного стану свідомості та несвідомого, за яким власне так-буття (*So-Sein*) – буття таким, а не інакшим – хибно вважають природою, чимось непохитно наданим, а не чимось посталим (*Gewordenes*). Я вже згадував поняття уречевленої свідомості. Але передовсім це свідомість, яка постає проти буття як посталого (*Geworden-*

Sein), засліплює розуміння власної зумовленості, встановлюючи те, що є, абсолютним. Якби цей механізм тиску колись вийшов із ладу, – я так думаю, – було б можна дещо здобути.

Варто далі разом з уречевленою свідомістю уважно розглянути її стосунок до техніки, і не лише в малих групах. Останній є двозначним, як і стосунок до спорту, з яким він пов'язаний инакше. З одного боку, кожна доба продукує ті характери – типи розподілу психічної енергії, – які їй потрібні в суспільному плані. Світ, у якому техніка займає таку ключову позицію, як це є сьогодні, постачає технологічних людей, налаштованих до роботи з технікою. Тут є своя позитивна раціональність: у її затісному полі ті люди будуть менше себе обманювати, що теж дасться взнаки більш загальному. З іншого ж боку, у сучасних стосунках із технікою є щось перебільшене, ірраціональне, патогенне. Останнє перебуває в єдності з «технологічним серпанком». Люди схильні вважати техніку окремою (selbst) річчю, самоціллю, силою своєю єства, забуваючи, що вона лише подовжує людську руку. Засіб – а техніка є втіленням засобу для самозбереження людського виду – стає фетишизовним, адже мету – гідне людини життя – приховано й відокремлено від людської свідомості. Поки ведуть мову так загально, як щойно я сформулював, це може бути очевидним. Але така гіпотеза занадто абстрактна. Сьогодні не можуть визначити, як фетишизація техніки в індивідуальній психології окремої людини здобуває успіх там, де є поріг між раціональним ставленням до техніки та її завищеною оцінкою, що зрештою призводить до того, що той, хто вимудровує систему потягів, які доправляють жертви якомога швидко й безперешкодно до Аушвіца, забуває про те, що з ними там відбувається.

Тип, який має схильність до фетишизації техніки, являє собою, простіше кажучи, тих людей, які не можуть любити. Останнє не стосується сентиментальних і моралізаторських взаємин, але означає відсутнє лібідинозне ставлення до інших осіб. Ті люди завжди залишаються холодними, змушені до глибини душі заперечувати можливість любити, заздалегідь позбавляючи інших людей своєї любові, перш ніж вона розквітне. Те, що в них ледь животіє як здатність любити, вони мусять використовувати як засіб. Упереджені характери, поєднені авторитетом, які ми розглянули у проєкті «Авторитарна особистість», реалізованому в Берклі, деякою мірою це потвердили. Піддослідний (Versuchsperson) – слово, що вже самé походить з уречевленої свідомості – каже про себе: «I like nice equipment» (англ. – мені до вподоби гарні обладунки, В.Б.), подобається гарне обладнання, гарні пристрої і цілком байдуже до того, якими пристроями вони є. Його любов абсорбує речі, машини як такі. Те, що бентежить, саме є збентеженим, адже виступати проти нього видається таким безнадійним, – цей тренд пов'язаний з усією цивілізаці-

єю. Боротися проти нього означає те саме, як бути проти світового духу; але так я повторюю лише дещо, що спочатку вже розглянув як темніший аспект виховання, спрямованого проти Аушвіца.

Я вже казав, що ті люди в особливий спосіб стають холодними. Можливо мені дозволять сказати кілька слів про людську холодність взагалі. Вона не була б основною рисою антропології, себто властивістю людей, так, як вони є в нашому суспільстві; отож, якби їм не було глибоко байдуже до того, що відбувається з усіма іншими людьми, окрім кількох, із якими вони мають міцні стосунки, поєднані, можливо, й матеріальними інтересами, тоді Аушвіц не став би можливим – для них це було б неприйнятним. Суспільство в його сучасному вигляді – а може й тисячі років – тримається, як ідеологічно припускали з часів Аристотеля, не на видовищах, а на переслідуванні власних інтересів, усупереч інтересів усіх інших. Це негативно далось взнаки характеру людини, діставшись її найглибшого ества. Те, що суперечить характеру – стадне почуття так званого *lonely crowd*, самотнього натовпу, – реакція на самоскупчення захололих людей, які не терплять власну холодність, але й не можуть її змінити. Кожна людина сьогодні, без будь-яких винятків, відчувається позбавленою любови, адже кожен любить занадто мало. Нездатність до ідентифікації була, безсумнівно, найважливішою психологічною умовою того, що, на кшталт Аушвіца, мало місце серед деякою мірою вихованих і нешкідливих людей. Те, що називають «попутництвом» первинно було діловим інтересом: передовсім тримаєшся своєї власної вигоди і, аби лишень не наражатися на небезпеку, не кажеш нічого собі на шкоду (*sich nicht den Mund verbrennt*). Це – загальний закон наявного. Його наслідком було мовчання під час терору. Холод суспільної монади, ізольованої конкурентами, як індиферентність щодо долі інших, було передумовою того, що лише невелика кількість людей здатні до руху. Це знають прислужники в катівнях; але вони завжди готові здійснити нову пробу.

Не хочу, аби мене розуміли хибно. Я не збираюся тут проповідувати любов. Таку проповідь я вважаю даремним заняттям: ніхто також не має право її проповідувати, адже брак любови – як я вже казав – є вадюю всіх людей без винятку, відповідно до того, як вони сьогодні існують. Проповідувати любов серед тих, до кого звертаються, означає наперед уже припускати іншу структуру характеру, відмінну стосовно тої, яку хочуть змінити. Адже люди, яких потрібно любити, самі є такими, що не можуть любити, а тому, зі свого боку, жодним чином не варті любови. Це було одним із великих імпульсів, котрі не безпосередньо тотожні догмату християнства, яке спокутує холодність, що все пронизує. Але ця спроба не вдалася; мабуть тому, що не зачепила суспільного порядку, який продукує та репродукує холодність. Імовірно, що серед людей тої теплоти,

якої всі прагнуть, до сьогодні взагалі не існувало, окрім коротких періодів і в дуже малих групах, також і серед деяких мирних дикунів. Вельми розкритиковані утопісти це бачили. Приміром, Шарль Фур'є визначив привабливість як те, що може бути створене за допомогою гідного людини суспільного порядку; також він зрозумів, що цей стан можливий лише тоді, коли людські прагнення більше не пригнічені, але реалізувалися і стали емансипованими. Якби що-небудь могло допомогти проти холодности як умови нещастя, тоді перегляд її власних умов і така спроба насамперед протидіяли її умовам в індивідуальній царині. Дехто вважає, що чим менше дітей позбавляють дитинства, тим краще вони пізніше діятимуть, мали би тільки шанси. Але тут і присутні небезпечні ілюзії. Діти, які не мають уявлення про жадливість і жорстокість життя, перш за все піддаються впливові варварства, звільнившись одного разу від батьківського захисту. Але передовсім не можна пробуджувати до проявів теплоти їхніх батьків, які самі є продуктами цього суспільства і несуть на собі його мітки. Вимога давати дітям більше теплоти штучно її нав'язує, і тим самим зводить її нанівець. До того ж любов не вимагають виявляти у професійно опосередкованих стосунках, приміром, у стосунках між учителем і учнем, лікарем і пацієнтом, адвокатом і клієнтом. Любов є безпосереднім, що суперечить за суттю опосередкованим взаєминам. Заохочення до любови – за можливості в імперативній формі, як того, що хтось повинен чинити – саме є невід'ємною часткою ідеології, яка увічніює холодність. Йому пасує те, що тисне, пригнічує, що протидіє здатності любити. Тому в першу чергу було б варто допомогти холодности усвідомити саму себе, усвідомити підстави (*der Gründe*), чому вона постала.

Наостанок дозвольте сказати ще кілька слів, зауваживши деякі можливості взагалі усвідомити суб'єктивні механізми, без яких Аушвіц навряд чи відбувся. Знання цих механізмів конче потрібне; як і знання механізмів стереотипного захисту, який блокує таку свідомість. Той, хто сьогодні каже, що Аушвіц був не таким, чи не настільки страшним, захищає те, що сталося, і безсумніву готовий ще раз це споглядати або брати участь, якби це сталося знову. Якщо раціональне просвітництво – як напевно це знає психологія – не може прямо розплутати несвідомі механізми, тоді принаймні воно може зміцнити в попередній свідомості (*Vorbewußtsein*) певні протилежні інстанції й допоможе підготувати клімат, несприятливий для будь-чого найгіршого. Якби дійсно вся культурна свідомість була пронизана уявленням про патогенний характер потягів, тим уявленням, яке ви маєте завдяки Аушвіцу, тоді люди, можливо, краще контролювали б ті потяги.

Надалі варто висвітлювати можливість зрушити з місця те, принишло через Аушвіц. Завтра може настати черга іншої групи людей: після євреїв будуть люди похилого віку, які у Третьюму Райху ледь уцілили, інте-

лектуали, або просто групи инакших людей. Клімат у суспільстві – я вже на це вказував – найбільше сприяє такому відродженню, втілюючи собою націоналізм, що знову поширюється. Саме тому він такий агресивний, адже за часів міжнародної комунікації та наднаціональних блоків не вірить більше в себе, змушений безмежно себе поширювати, аби переконати себе та інших у тому, що все ще має субстанційний характер.

Утім, можуть бути виявлені конкретні можливості опору. Було б можна, приміром, увійти до історії евтаназійних убивств, які через опір їм у Німеччині не почалися в такому обсязі, як націонал-соціалісти їх запланували. Опір людей був обмежений їхньою власною групою; достоту це особливо впадає у вічі як найпоширеніший симптом універсальної холодности. Але, до всього іншого, вона обмежена з огляду на ненаситність, закладену у принципі переслідування. Безумовно, кожну людину, яка явно не належить до переслідуваних груп, можна наздогнати; тому й існує виразний егоїстичний інтерес, до якого дозволяється апелювати. – Зрештою, дехто мусить ставити запитання про специфічні, історично об'єктивні умови переслідувань. Очевидно, що так звані рухи національного відродження в часи, коли націоналізм неактуальний, особливо схильні до садистських практик.

Зрештою все політичне навчання варто було б зосередити на тому, аби Аушвіц не повторився. Це було б можливо лише тоді, якщо це навчання, не лякаючись конфлікту з будь-якими політичними потугами, відкрито займалось цим як найважливішим. Для цього воно мусить перетворитись на соціологію і в такому вигляді роз'яснювати гру суспільних сил, що має місце під поверхнею політичних форм. Було б варто поводитися критично, аби надати лише одну модель такого респектабельного поняття, як державний інтерес: якщо вивисують право держави над правом її людей, це означає, що жах потенційно вже узаконено.

Вальтер Беньямін***** колись мене запитав у Парижі під час еміграції, коли я спорадично ще повертався до Німеччини: чи достатньо там прислужників у катівнях для виконання нацистських наказів. Вони були там. Тим не менше, це запитання має свою глибоку правоту. Бенджамін відчув, що люди, які таке роблять, на відміну від кабінетних убивць та ідеологів, чинять це всупереч власним безпосереднім інтересам – убиваючи інших, тим самим вони вбивають себе. Боюся, що заходи далекосяжно напруженого виховання навряд чи зможуть запобігти нове виникнення кабінетних убивць. Але тому, що внизу є люди, які це роблять як прислужники і таким чином увічнюють своє власне лакейство і принижують самі себе; тому, що й надалі існуватимуть ббгери й кáдуки***** – цьому зусилля виховання і просвітництва небагато можуть протиставити.

Примітки перекладача

- * Австрійський письменник Франц Верфель написав 1932 року (1933 року опублікував) історичний роман «Сорок днів Муса-Дага». У романі йдеться про реальні події, про 53-денну героїчну оборону вірмен на горі Муса-Даг, що сталося 1915 року, під час геноциду вірменського народу, учиненого владою тодішньої Турецької імперії. Цей твір було перекладено 34-ма мовами світу. Вірмени вважають його автора національним героєм своєї країни.
- ** «Мерці без поховання» (1946) – повеснна драма Жана Поля Сартра, французького письменника, філософа-екзистенціаліста. У драмі йдеться про переживання останніх годин свого життя п'ятьох представників французького опору, які, потрапивши в полон, чекають на страту.
- *** Ойген Когон (Eugen Kogon) (1903 – 1987) – німецький історик, публіцист, соціолог, політолог. З вересня 1939 по 1945 рік – в'язень Бухенвальда. Став широко відомий після виходу книги «Держава СС: система німецьких концтаборів» (1946), першого дослідження соціального устрою нацистських концентраційних таборів, що проклало початок наступним дослідженням табірної світу й залишається досьогодні авторитетною роботою на цю тему. Книга перекладена багатьма мовами, в одній тільки ФРН була продана в кількості 500 тисяч примірників.
- **** Макс Горкгаймер (1895 – 1973) – видатний німецький соціальний філософ, один із фундаторів критичної теорії суспільства (Франкфуртської школи). Дослідницька робота цієї школи відбувалась під егідою Інституту соціальних досліджень, який Горкгаймер очолював із 1930 року. По завершенні Другої світової війни Горкгаймер і Адорно опублікували спільну роботу «Діалектика Просвітництва» (1947), в якій була здійснена радикальна неомарксистська критика культури індустріального суспільства, ідеологію котрого вони охарактеризували продуцентом політичних авторитарних ідеологій.
- ***** Гес Рудольф (Rudolf Höss) (1894 – 1987) — державний і політичний діяч нацистської Німеччини, один із політичних керівників Третього Райху, заступник фюрера по партії, «нацист номер три». Після історичної поразки нацистського режиму був засуджений довічно. Відбував свій термін у Берліні, у в'язниці Шпандау. Айхман Адольф (Otto Adolf Eichmann) (1906 – 1962) — оберштурмбаннфюрер СС, завідувач відділу гестапо IV-B-4, що відповідав за «остаточне вирішення єврейського питання». По завершенні Другої світової війни роками ховався від правосуддя. Був знайдений співробітниками ізраїльського Мосаду. За свої злочини проти людяності був засуджений на Єрусалимському процесі (1961) до страти. Про цю постать німецька філософиня Ганна Аренд написала книжку «Банальність зла», яку переклали українською мовою.
- ***** «Похмурі ночі», або «ночі диму» (Rauhnächte) – у німецькій народній традиції дванадцять ночей між днем зимового сонцестояння і святом Богоявлення. Зазвичай їх відзначають 6-го січня католики німецького півдня. Звичай «вигнання у вівсяне поле» (Haberfeldtreiben) – народний ритуал, який практикувало населення південної, гірської частини Баварії (кол. графство Гоенвальдек). У вигляді народного самосуду був спрямований проти такої людини, дії якої отримували осуд від сільського загалу. Проходив за більш-менш зафіксованими правилами. Зазвичай люди збиралися на луках чи пагорбах у межах слухового діапазону тих сіл, що постраждали від учинків обвинуваченого. Під час виконання цього ритуалу останній отримував закиди у віршованій формі.
- ***** Богер, Вільгельм Фридрих (Wilhelm Boger) (1906–1977) – обершарфюрер СС, співробітник політичного відділу концтабору Аушвіц, нацистський злочинець, відомий своєю жорстокістю. Після поразки нацистського режиму переховував-

ся протягом багатьох років. 8 жовтня 1958 року був заарештований, поставши перед судом м. Франкфурта-на-Майні (1963–1965 рр.). Був засуджений до довічного ув'язнення, до довічного позбавлення громадянських прав. Помер у в'язниці м. Бітіггайм-Бісінгена 3 квітня 1977 року. Безсумніву Адорно був очевидцем цього процесу, адже жив і працював у Франкфурті-на-Майні.

***** «Авторитарна особистість» (1950) – книжка, опублікована як результат соціологічного дослідження різних прошарків населення США. Роботу цього дослідження очолив Адорно, перебуваючи у Сполучених Штатах під час війни, на еміграції. Реалізували цей проєкт такі американські дослідники, як Р. Невіт Сенфорд, Ельза Френкель-Брюнsvик і Даніел Дж. Левінсон.

***** Беньямін Вальтер (1892 – 1940) – німецький філософ єврейського походження, соціолог, літературний критик, перекладач, радіоведучий та есеїст. Теоретичний спадок Беньяміна ідейно вплинув на західноєвропейські естетичні теорії і неомарксизм. Під час нацистської окупації Франції Беньямін наклав на себе руки, аби не потрапити в ув'язнення. Адорно особисто товаришував із Беньяміном, а в 50-тих рр. взяв активну участь у проєкті публікації посмертного зібрання Беньяминових творів.

***** Кадук, Освальд (1906 – 1997) – унтершарфюрер СС, рапортфюрер концтабору Аушвіц, нацистський злочинець. У грудні 1946 року був заарештований радянською військовою адміністрацією. Десять років по тому був звільнений з ув'язнення. Улітку 1959 року був заарештований у Західному Берліні. Постав перед судом м. Франкфурта-на-Майні разом з іншими співробітниками концтабору. 1965 року був засуджений до довічного тюремного ув'язнення. Був довічно позбавлений громадянських прав. 1989 року був звільнений через недієздатність. Помер 1997 року в м. Лангельсгайм.

Теодор Адорно. Воспитание после Аушвица (Перевод, аннотация и примечания Виталия Брижника, под редакцией Михаила Бойченко)

Украинский перевод работы немецкого философа-неомарксиста Теодора Адорно «Воспитание после Аушвица» посвящен 75-й годовщине освобождения узников нацистского концентрационного лагеря Аушвиц. В этой работе, которую Адорно зачитал как доклад на Гессенском радио 18-го апреля 1966, была продолжена предыдущая тема особой значимости – созидание в посттоталитарном обществе нового, антиидеологического образования как средства гуманистического воспитательного воздействия на него. Адорно предложил своим слушателям усматривать как гуманистическую потребность для посттоталитарного общества распространение в его культурном пространстве благодаря образованию личного понимания каждым человеком собственной вины за трагедию Аушвица. По мнению философа, таким образом становится возможным восстановление цивилизованности существования человека и общества, а также это сделает невозможным повторение ужасов концентрационного лагеря Аушвиц. Другим фактором, который должен не допустить повторения преступлений Аушвица, Адорно назвал наличие знания о генезисе авторитарного характера, который является социально-психологической причиной страданий невинных людей. Рассмотрев социокультурные и антропологические факторы возникновения авторитарного характера, Адорно определил несомненную психоло-

гическую зависимость носителей манипулятивного характера от авторитарной власти. Истоки последней немецкий философ находит в наличном состоянии европейской культуры как утратившей духовную энергию, необходимую для собственных преобразований. Согласно своим основным философско-образовательным убеждениям, Адорно постулировал новое образование как антиидеологичне просвещение, как знание, воспитывающее прежде всего политически осведомленного молодого гражданина, как действительное средство, препятствующее возвращению авторитарной власти, а следовательно и повторению Освенцима.

Ключевые слова: вина, воспитание, образование, Аушвиц, авторитарный характер, культура, общество, свобода.

Theodor Adorno. Education After Auschwitz (translation, annotation and notes by Vitaliy Bryzhnik, edited by Mikhail Boychenko)

The Ukrainian translation of the work of the German neo-Marxist philosopher Theodor Adorno «Education after Auschwitz» is dedicated to the 75th anniversary of the liberation of prisoners of the Nazi concentration camp Auschwitz. In this work, which Theodor Adorno read as a report on Hesse Radio on April 18, 1966, the previous theme of special importance – the cultivation of a new, anti-ideological education in post-totalitarian society as a means of humanistic educational influence on this society – was continued. Adorno suggested that his listeners see as a humanistic need for a post-totalitarian society to spread in its cultural space through the education the each person's understanding of own guilt for the Auschwitz tragedy. According to the philosopher, in this way it is possible to restore the civilization of the coexistence of man and society, and it will make it impossible to repeat the horrors of the Auschwitz concentration camp. Another factor that should prevent the return of Auschwitz crimes, Adorno called the presence of knowledge about the genesis of an authoritarian character, which is the socio-psychological cause of the suffering of innocent people. Having considered the sociocultural and anthropological factors of the emergence of an authoritarian character, Adorno identified the undoubted psychological dependence of the bearers of a manipulative character on the authoritarian government. The origins of the authoritarian government German philosopher found in the current state of European culture as one that has lost the spiritual energy needed for its own transformation. In accordance with his basic philosophical and educational beliefs, Adorno postulated the new education as an anti-ideological enlightenment, as knowledge that educates primarily politically aware young citizens, as an effective means of preventing the return of authoritarian government and, consequently, the repetition of Auschwitz.

Key words: guilt, upbringing, education, Auschwitz, authoritarian character, culture, society, freedom.

Про перекладача:

Брижнік Віталій Миколайович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка, провідний науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

<https://orcid.org/0000-0003-1674-8294>

E-mail: Bryzhnik-@ukr.net

About the translator:

Bryzhnik Vitaliy Mykolayovych, Doctor of Philosophy, Associate Professor of the Philosophy Department at the Borys Grinchenko Kyiv University.

<https://orcid.org/0000-0003-1674-8294>

E-mail: Bryzhnik-@ukr.net